

# Σπύρος Βλαχόπουλος, «Χτίζοντας το πολίτευμα. Η πολιτειακή ταυτότητα της αρχιτεκτονικής»

Βασιλική Χρήστου

Επ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ



Το νέο βιβλίο του Καθηγητή Σπύρου Βλαχόπουλου φέρει τον ευρηματικό και παραστατικό τίτλο «Χτίζοντας το πολίτευμα. Η πολιτειακή ταυτότητα της αρχιτεκτονικής». Σε ποιες διανοητικές ατραπούς θέλει να μας οδηγήσει ο συγγραφέας; Ποιες αλληλεπιδράσεις, συγκλίσεις ή αποκλίσεις υπαινίσσεται ότι αναπτύσσονται ανάμεσα στα κτίρια και στο πολίτευμα;

Με την άνθιση της φιλοπεριβαλλοντικής νομολογίας τη δεκαετία του 1990,<sup>1</sup> κατέστη σαφές ότι η πολεοδομία, η οργάνωση του χώρου δηλαδή, δεν είναι απλώς μια επιστήμη, αλλά ενέχει τη διατύπω-

ση μιας θέσης για το πώς πρέπει να είναι οργανωμένη η κοινωνία, μιας θέσης για τη ζωή της πόλεως, άρα μιας θέσης αναμφίβολα πολιτικής. Για τον λόγο αυτόν η πολεοδομία υπήχθη σε συνταγματικές απαιτήσεις δικαιοσύνης και ισότητας.<sup>2</sup> Με το πρωτοποριακό αυτό βιβλίο ο Σπύρος Βλαχόπουλος καταδεικνύει τις δικαϊκές, μάλιστα τις πολιτειακές διαστάσεις της αρχιτεκτονικής, του σχεδιασμού δηλαδή – όχι του χώρου εν γένει, όπως ανέδειξε η παλαιότερη συζήτηση, – αλλά των κτιρίων αυτών καθεαυτά. Ανάκτορα και πολυκατοικίες, σχολεία και δικαστήρια, κοινοβούλια και θέατρα ή ακαδημίες επιβιώνουν σε χρόνους με διαφορετικά πολιτειακά χαρακτηριστικά. Άλλοτε εκφράζουν το καινούριο και το μοντέρνο, άλλοτε γίνονται κομμάτι της πολιτικής παράδοσης και ιστορίας του τόπου, και άλλοτε εργαλειοποιούνται από

1. Ενδεικτικά βλ. Σακελλαροπούλου/Σιούτη/Κουφάκη (επιμ.), *Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον*

*Τιμητικός Τόμος για τον επ. Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Κωνσταντίνο Μενουδάκο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2016.

2. Από τη σχετική συζήτηση σε άλλες χώρες βλ. ενδεικτικά Weber/Crane (eds.), *The Oxford Handbook of Urban Planning*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

την πολιτική εξουσία ως σύμβολα. Πώς επιτυγχάνει να αναδείξει τις παραπάνω πτυχές ο συγγραφέας;

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο ο συγγραφέας επιλέγει να επιστήσει την προσοχή μας στο ότι ένα από τα πρώτα συγγράμματα του ελληνικού συνταγματικού δικαίου, αυτό του Νικόλαου Παππαδούκα (Αρχαί του Συνταγματικού Δικαίου ή το ελληνικόν Σύνταγμα σχολιασμένον, εν Αθήναις, 1848), περιλαμβάνει την πραγματεία του Ιππόδαμου περί Πολιτείας.<sup>3</sup> Ο Ιππόδαμος ήταν αρχιτέκτονας, πολεοδόμος και φιλόσοφος της αρχαίας Ελλάδας. Με αυτήν την αναφορά, ο συγγραφέας μάς εισάγει στο θέμα του: η αρχιτεκτονική μπορεί να εκφράζει μια θέση για τα χαρακτηριστικά της πολιτείας, αλλά και το πολίτευμα «κατοικεί» και μέσα στα κτίρια της εποχής του, επιβάλλεται σε αυτά, τα διαμορφώνει και τα ανανοηματοδοτεί. Για παράδειγμα, η Βουλή των Ελλήνων – μας θυμίζει ο συγγραφέας – στεγάστηκε αρχικώς (1825-1827) στο τζαμί του Αγά Πασά στο Ναύπλιο, μετακόμισε στη συνέχεια (1827-1828) στον Μητροπολιτικό Ναό στην Αίγινα, ενώ από το 1935 μέχρι και σήμερα στεγάζεται στο κτίριο των παλαιών Ανακτόρων.<sup>4</sup>

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγραφέας βρίσκεται στον πυρήνα της προβληματικής του και αναζητά τις περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες το κτίριο είναι δηλωτικό χαρακτηριστικών του πολιτεύματος. Για τον συγγραφέα τα ογκώδη δημόσια κτίρια «υποδηλώνουν την κρατική αυθεντία και υπεροχή έναντι του πολίτη και είναι πρόσφορα να προκαλέσουν το δέος», ενώ όταν συνδυάζονται με το μεγάλο ύψος, δημιουργούν στον πολίτη την εντύπωση ότι τον «παρακολουθούν» και προσιδιάζουν μάλλον σε ανελεύθερα καθεστάτα.<sup>5</sup> Έτσι, στη γειτονική Τουρκία, μια δημοκρατία μεν, αλλά με έντονους περιορισμούς των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, το προεδρικό μέγαρο, γνωστό και ως «λευκό Σεράι» έχει εμβαδό 300.000 τ.μ. και είναι 30 φορές μεγαλύτερο από τον Λευκό Οίκο της Ουάσινγκτον, επισημαίνει ο συγγραφέας.<sup>6</sup> Αλλά και τα ανάκτορα του βασιλιά Όθωνα (το σημερινό κτίριο της Βουλής) χτίστηκαν σε ένα ύψωμα, από το οποίο θα δέσποζαν και θα αποτελούσαν το «σήμα-κατατεθέν» της Αθήνας της εποχής εκείνης.<sup>7</sup>

Όχι μόνο τα ανελεύθερα καθεστάτα, αλλά ακόμη περισσότερο οι δικτατορίες δίνουν μεγάλη σημασία στον όγκο και στη μεγαλοπρέπεια των κτιρίων, συνεχίζει ο συγγραφέας. Ο συγγραφέας

3. Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο, *Χτίζοντας το πολίτευμα. Η πολιτειακή ταυτότητα της αρχιτεκτονικής*, πρόλογος Παναγιώτη Τουρνικιώτη, Αθήνα, Ευρασία, 2021, σ. 25-26, υπ. 15. [Στο εξής: *Χτίζοντας το πολίτευμα*]

4. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 31.

5. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 40.

6. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 43.

7. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 49.

ας επιλέγει εύστοχα να αναδείξει το μεγαλεπίβολο πολεοδομικό σχέδιο Germania του αρχιτέκτονα του Χίτλερ, Albert Speer. Στο σχέδιο αυτό η Volkshalle («αίθουσα του λαού»), τοποθετημένη στο ένα άκρο της κεντρικής λεωφόρου του Βερολίνου, θα αποτελούσε το μεγαλύτερο κτίριο και σύμβολο του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος.<sup>8</sup> Ακόμη, επισημαίνει ο συγγραφέας, η γερμανική Καγκελαρία επί Χίτλερ ήταν έτσι διαρρυθμισμένη ώστε, για να φτάσει ο επισκέπτης από την είσοδο ως την αίθουσα υποδοχής έπρεπε να διανύσει απόσταση 300 μ., γεγονός που ενέτεινε το δέος και τον φόβο. Και μέσα από τα δημόσια κτίρια τα ανελεύθερα και μη δημοκρατικά καθεστώτα υπενθυμίζουν, λοιπόν, στον άνθρωπο ότι πρωτίστως είναι «υπήκοος» και όχι «πολίτης».<sup>9</sup>

Αντίθετα, καταλήγει ο συγγραφέας, η σχέση δημοκρατίας και κτιριακού όγκου «είναι αντιστρόφως ανάλογη». «*Αρχιτεκτονική και δημοκρατία συναντώνται στην τήρηση του 'ανθρώπινου' μέτρου*» και στον σεβασμό στην «ανθρώπινη κλίμακα».<sup>10</sup> Το ίδιο υποστήριζε το 1960 και ο σοσιαλδημοκράτης πολιτικός Adolf Arndt, σε μια ομιλία του στην Ακαδημία Τεχνών του Βερολίνου με τον τίτλο «*Η δημοκρατία ως κύριος του κτίσματος*» («*Demokratie als Bauherr*»): το μέτρο των δημοσίων κτιρίων σε μια δημοκρατία θα πρέπει να είναι ο άνθρωπος και η διαμόρφωσή τους θα πρέπει να προσανατολίζεται σε αυτόν.<sup>11</sup>

Η αρχιτεκτονική διαλέγεται, όμως, και με τις ατομικές ελευθερίες. Άλλωστε, και ο αρχιτέκτονας είναι ένας καλλιτέχνης, τον οποίον ενίοτε η κρατική εξουσία επιθυμεί να ελέγξει. Ο συγγραφέας φέρνει στην επιφάνεια ένα από τα τελευταία διατάγματα του Προέδρου Τραμπ, πριν αποχωρήσει από την Προεδρία των ΗΠΑ, με τον τίτλο «*Promoting Beautiful Federal Civil Architecture*». Ακόμη και την «ύστατη ώρα» ο Πρόεδρος των ΗΠΑ θέλησε να μην να αφήσει τους αμερικανούς έκθετους στις «ασχήμιες» της «μοντερνιστικής» και «μπρουταλιστικής» αρχιτεκτονικής. Γι' αυτό επέβαλε τον κλασικό αρχιτεκτονικό ρυθμό σε όλα τα δημόσια ομοσπονδιακά κτίρια, ώστε αυτά να χαίρουν της εκτίμησης των αμερικανών πολιτών!<sup>12</sup>

Πώς έχει, όμως, συμβάλει η αρχιτεκτονική στην πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και της ουσιαστικής ισότητας; Με αναφορές στο συγγραφικό έργο του Παναγιώτη Τουρνικιώτη, ο συγγραφέας αφηγείται πώς ένας Γάλλος αρχιτέκτονας και πολεοδόμος, ο Ερνέστο

---

8. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 69.

9. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 69 και σ. 44.

10. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 43.

11. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 124.

12. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 73.

Εμπράρ, επελέγη από τον Ελευθέριο Βενιζέλο ώστε, με τον σχεδιασμό των σχολικών κτιρίων, στο πλαίσιο της ευρείας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου κατά τον Μεσοπόλεμο, «το μοντέρνο πνεύμα να γίνει μέρος της παιδείας όλων των Ελλήνων».<sup>13</sup> Το πνεύμα της κοινωνικοποίησης των υλικών αγαθών και της ουσιαστικής εξίσωσης στον τρόπο ζωής, που είναι διάχυτο την εποχή του Μεσοπολέμου, εκφράζεται και μέσα από ιδιωτικά κτίρια, παρατηρεί ο Καθηγητής Βλαχόπουλος. Αναφέρει δε το παράδειγμα της «μπλε πολυκατοικίας» στην πλατεία Εξαρχείων που διέθετε χώρους κοινής χρήσης για τους ενοίκους της στο δώμα (εντευκτήριο, πισίνα, πλυντήρια-στεγνωτήρια), και η οποία αποτέλεσε την κατοικία πολλών και σημαντικών προσωπικοτήτων της πολιτικής και καλλιτεχνικής ζωής όπως του Δημήτρη Μυράτ, της Κατίνας Παξινοῦ, του Αλέξη Μινωτή, αλλά και του Λεωνίδα Κύρκου.<sup>14</sup> Άλλωστε, μας θυμίζει ο συγγραφέας,<sup>15</sup> το 1937 ο Ηλίας Ηλιού με το κείμενό του «Κουτίων εγκώμιο» (που περιλαμβάνόταν σε συλλογή κειμένων του ίδιου με τίτλο «Κριτικά κείμενα για την τέχνη 1925-1937») έπλεκε το εγκώμιο της μοντέρνας πολυκατοικίας, που εξέφραζε «τον παλμό και τις λαχτάρες της εποχής»<sup>16</sup>. Η βασική σύλληψη της πολυκατοικίας, άλλωστε, εξέφραζε την ιδέα μιας βαθιάς εξίσωσης στην απόλαυση των υλικών αγαθών.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του, ο συγγραφέας αναδεικνύει τη στοίχιση των ιδεών της Σχολής του Bauhaus προς το ανανεωτικό πνεύμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης που διήγαν, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «*παράλληλους βίους*»: γεννήθηκαν το ίδιο έτος, στην ίδια πόλη και πέθαναν μαζί το 1933.<sup>17</sup> Την αναμνηστική πλάκα του Συντάγματος της Βαϊμάρης στο Εθνικό Θέατρο της Βαϊμάρης την είχε φιλοτεχνήσει ο Walter Gropius, ιδρυτής της Σχολής του Bauhaus, την είχε εντοιχίσει ο Πρόεδρος Friedrich Ebert στα 1922, για να αποκαθλωθεί τον Μάρτιο του 1933 ύστερα από διαταγή του υπουργού «λαϊκής διαφώτισης» της Θουριγγίας, αναφέρει ο συγγραφέας, αναμοχλεύοντας την ιστορική μας μνήμη.<sup>18</sup> Δημοκρατία και Bauhaus συγκατοίκησαν και πάλι το 1949 στο κτίριο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας στη Βόννη, ένα κτίριο της δεκαετίας του 1930 στο στίλ του Bauhaus, επισημαίνει ο συγγραφέας, το οποίο στέγασε το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο της μεταπολεμικής Γερμανίας.<sup>19</sup>

13. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 91, υπ. 122 με αυτούσια παραπομπή σε κείμενο του Παναγιώτη Τουρνικιώτη.

14. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 93-94.

15. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 34.

16. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 34, υπ. 35, με αυτούσια παραπομπή σε κείμενο του Ηλία Ηλιού.

17. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 93.

18. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 110.

19. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 125.

Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου είναι αφιερωμένο στο κτίριο, όπου χτυπά η καρδιά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δηλαδή στο Κοινοβούλιο. Τι υποδηλώνει η αρχιτεκτονική διαρρύθμιση των ίδιων των Κοινοβουλίων για τη σχέση νομοθετικής κι εκτελεστικής εξουσίας, για το σύστημα αντιπροσώπευσης, αλλά και για τη σχέση του νομοθετικού σώματος προς τους πολίτες; Ο Καθηγητής Βλαχόπουλος διακρίνει τέσσερις τύπους Κοινοβουλίων: το ημικυκλικό Κοινοβούλιο, το κυκλικό Κοινοβούλιο, το βρετανικό Κοινοβούλιο των δύο αντιμέτωπων μερίδων και το Κοινοβούλιο – «σχολική τάξη».

Το ημικυκλικό Κοινοβούλιο εκφράζει, κατά την Αμαλία Κωτσάκη, μέσα από την αμφιθεατρική του διάταξη *«έναν ‘κοινοβουλευτισμό της σύγκλισης’ με ωριμότητα και υψηλό επίπεδο λειτουργίας της δημοκρατίας»*.<sup>20</sup> Ταυτόχρονα, όμως, εκφράζει, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, τη διάκριση της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία, καθώς απέναντι στο ημικύκλιο των βουλευτικών εδράνων βρίσκονται τα έδρανα της Κυβέρνησης.<sup>21</sup> Ημικυκλικό είναι το ελληνικό, αλλά και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως και το Κοινοβούλιο των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Άλλωστε, στο ημικυκλικό Κοινοβούλιο είναι δυνατόν, κατά την παράδοση των εθνοσυνελεύσεων της Γαλλικής Επανάστασης, η γεωγραφική θέση των αντιπροσώπων να υποδηλώνει την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Είναι το κατεξοχήν «ιδεολογικό» Κοινοβούλιο, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας.<sup>22</sup>

Κυκλικό ήταν το Κοινοβούλιο της γερμανικής Ομοσπονδιακής Βουλής στη Βόννη από το 1992 έως το 1999, το οποίο είχε διαμορφωθεί από τον αρχιτέκτονα Günther Behnisch. Το κυκλικό σχήμα δεν άρεσε στον Konrad Adenauer, μας πληροφορεί ο συγγραφέας, υπερίσχυσαν, όμως, οι σοσιαλδημοκράτες.<sup>23</sup> Άλλωστε, το κυκλικό Κοινοβούλιο, στο οποίο λείπουν τα άκρα, αλλά και το μέσο, δίνει την εντύπωση *«της ενότητας, της διάθεσης συνεργασίας»*, αλλά και *«της ισοτιμίας των κρατικών εξουσιών»*, σημειώνει ο συγγραφέας.<sup>24</sup> Στην Ευρώπη κυκλικά είναι ακόμη τα Κοινοβούλια του Λιχτενστάιν και της Σλοβενίας.

Το βρετανικό Κοινοβούλιο των δύο αντιμέτωπων πτερύγων εκφράζει την έντονη αντιπαράθεση κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Η θέση των βουλευτών σε αντιμέτωπες πτέρυγες καλλιεργεί κι ευνοεί σε μεγάλο βαθμό τον ζωντανό διάλογο και την οξεία αντιπαράθεση επιχειρημάτων,

---

20. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 116, υπ. 150, με αυτούσια παραπομπή σε κείμενο της Αμαλίας Κωτσάκη.

21. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 115.

22. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 116.

23. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 118.

24. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 117.

που συχνά παρακολουθούμε στη βρετανική Βουλή. Από την άλλη, το έντονα αντιπαραθετικό ύφος του πολιτικού διαλόγου και το συναφές αρχιτεκτονικό στυλ εν τέλει συσχετίζονται, νομίζω, και με το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, το οποίο επικρατεί στην Αγγλία. Τα χωροταξικά αυτά χαρακτηριστικά, τα οποία τόσο συμβαδίζουν με το βρετανικό πολιτικό σύστημα, οφείλονται, όμως στην «ιστορική τύχη», εξηγεί ο συγγραφέας, στο γεγονός δηλαδή ότι το κτίριο του Γουεστμίνστερ, όπου στεγάζεται η βρετανική Βουλή, ήταν παρεκκλήσι και το Ιερό του παρεκκλησίου βρισκόταν στη θέση του σημερινού Speaker. Το Κοινοβούλιο των δύο αντιμέτωπων περύγων απαντά, όχι τυχαία, στον Καναδά, στην Αυστραλία, στην Κύπρο, αλλά και στην Ιόνιο Βουλή στην Κέρκυρα (1855) την περίοδο που τα επτάνησα βρίσκονταν υπό βρετανική κυριαρχία.<sup>25</sup> Αντίθετα, το σκωτσέζικο Κοινοβούλιο έχει ημικυκλικό σχήμα, ίσως σε μια προσπάθεια να εκδηλώσει τη διαφορά του από το αγγλικό πρότυπο και τη συμπόρευσή του με την ηπειρωτική Ευρώπη.<sup>26</sup>

Το Κοινοβούλιο – «σχολική τάξη» εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι παραπέμπει στην υποδεέστερη θέση του βουλευτή απέναντι στην εκτελεστική εξουσία. Απαντά στη Ρωσία, στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία, στη Βόρεια Μακεδονία, αλλά και στην Κίνα, ενώ είναι εν γένει ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Ασία, όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας.<sup>27</sup>

Όχι, όμως, μόνο η χωροταξική διάρθρωση ενός Κοινοβουλίου, αλλά και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του, μπορεί να εμπεριέχουν ισχυρούς πολιτειακούς συμβολισμούς. Έτσι, το διαφανές γυαλί που περιβάλλει την αίθουσα της Ολομέλειας του γερμανικού Κοινοβουλίου και ο επισκέψιμος γυάλινος θόλος στην κορυφή, που δημιουργήθηκε μετά από μετατροπές που έγιναν στο κτίριο του Reichstag στο Βερολίνο μετά την επανένωση, συμβολίζει τη διαφάνεια της δημοκρατικής διαδικασίας.<sup>28</sup>

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο-παρέκβαση ο συγγραφέας δεν παραλείπει να σχολιάσει το «Πανοπτικό» του Bentham, ένα σχέδιο φυλακής σε ακτινωτό-κυκλικό σχήμα, από τον κυκλικό πύργο του οποίου οι φύλακες-επιτηρητές είχαν διαρκώς θέα στο εσωτερικό των κελιών, ενώ οι κρατούμενοι δεν μπορούσαν να γνωρίζουν εάν παρακαλούνται κάθε στιγμή. Ο συγγραφέας επισημαίνει τα ζητήματα παραβίασης της ατομικής ελευθερίας και του ιδι-

25. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 121.

26. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 131.

27. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 122.

28. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 126-129, σ. 135.

ωτικού βίου των κρατουμένων που έθετε εξ ορισμού το ίδιο το αρχιτεκτονικό σχέδιο του Πανοπτικού.<sup>29</sup>

Το βιβλίο του Σπύρου Βλαχόπουλου αποτελεί απόδειξη για το ότι η διεπιστημονική προσέγγιση ή εν τέλει «απλώς» η ευρύτερα καλλιεργημένη ματιά μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα την πραγματικότητα, αλλά και το δίκαιο. Είναι ένα βιβλίο που μας καλεί να παρατηρήσουμε τον κόσμο γύρω μας, διερωτώμενοι το γιατί, ανακαλύπτοντας την ιστορική διάσταση, αλλά και την πολιτική αναγκαιότητα. Το υλικό στοιχείο, το κτίριο εν προκειμένω, επιβιώνει προκλητικά των ανθρώπων που το έφτιαξαν, αλλά και των άλλοτε κραταιών καθεστώτων και πολιτευμάτων και διεκδικεί τον νέο του ρόλο στον ιστορικό χρόνο. Από την άλλη, το πολιτειακό στοιχείο επικάθεται πάνω στα πράγματα και τα διαμορφώνει, χρησιμοποιεί τα κτίρια για να αφήσει το αποτύπωμά του με τετελεσμένο και ανεπίστρεπτο τρόπο.

---

29. *Χτίζοντας το πολίτευμα*, σ. 139.